

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆ

VIII.

Այժմ անցնում ենք Աբովեանի «Վէրք Հայաստանի» քննութեան ժամանակ ամենակարեւոր մի կէտի լուսաբանութեանը—ինչ պատճառով և ինչպէս էր վերաբերում հայ գիւղացին փողային տնտեսութեանն ու վաճառականութեանը:

Խնդիրը ընդհանրացնենք և հարց տանք. ինչից է կախուած դասակարգերի փոխադարձ վերաբերմունքը:

Ի՞նչն է պատճառը, որ պատմութեան մէջ հանդիպում ենք մի շրջանի, երբ ազնուական ու կալուածատէր դասակարգը պատկառանք է ազդում միւս դասակարգերի վերայ, և սակայն յանկարծ մի քանի ժամանակից յետոյ «ազնուական», «արիստոկրատ», «պամեշչիկ» բառերը դառնում են նախատական մակդիրներ:

Ինչո՞ւ հին հռովմայեցին անարգանքով է վերաբերում mercator-ներին (վաճառական), ռուս կալուածատէրը վիրաւորական է համարում купецъ կոչումը ու բարձրից է նայում аршинникъ-ին, բայց նրանց հոգեկից ու հարիւրաւոր տարիների ազնուական ծագումն ունեցող պրինցն ու կանցլերը ամօթ չեն համարում իրենց կողքին նստած տեսնել բորսայի ճարպոտ ու հաստափոր ներկայացուցչին:

Ի՞նչն է պատճառը, որ մի ժամանակ այնքան ստորարարած էր համարում «վշտացեալ գեղջուկը», իսկ այժմ գիւղացու փառաբանութեանն է նուիրում վիպասանը իւր գրիչը, բանաստեղծը՝ քնարը և հռետորը՝ իւր լեզուն:

Ինչո՞ւ էր երբեմն, երբ մարդիկ պարծանք էին համարում «երրորդ դասակարգին» պատկանելը, իսկ ներկայումս «բուրժուա» կոչումը լսելիս ուռչում են միլիոնաւոր մարդկանց ճակատի երակները, պէծին են տալիս աչքերը, փրփրում արիւնը երակներում և սեղմուում բռունցքը զայրոյթից և ատելութիւնից:

Գտել է արդեօք ժամանակակից սոցիոլոգիան այս զարմանալի երևոյթների համար մի բացատրութիւն:

Այո, և ահա դրանց բանալին: «Ժւրաքանչիւր հասարակական դասակարգ նշանակութիւն է ձեռք բերում իւր ոյժի համեմատ» *): «Իսկ ինչն է կազմում հասարակական տարրերի ոյժը: Ոյժի միջոցները կարող են տարբեր լինել նայած ժամանակին ու հանգամանքներին. ոյժի էութիւնը միշտ միևնոյնն է: Հասարակական տարրի ոյժը գտնուում է մարդկային կարիքներին բաւարարութիւն տալու միջոցների ազատ տիրապետութեան մէջ: Մարդկային կարիքներին բաւարարութիւն տալու միջոցների տիրապետութեան չափերից է կախուած ոյժի մեծութիւնը» **):

Ուրքան դասակարգը հզօր է տնտեսապէս (օր. կալուածատէրը, գիւղացին, վաճառականը) կամ տնտեսութեան մէջ կատարած գերով (օր. բանուորը), այնքան աւելի արհամարհաբար է նայում միւս դասակարգերի վերայ, և այնքան վերջինների ներկայացուցիչները ճգնում են մտնել այդ հզօր դասակարգի մէջ: Իսկ երբ թուլանում է զօրեղ դասակարգը, նրա անդամները փոխում են իրենց վերաբերմունքը դէպի միւս դասակարգերը և իրենց հերթին աշխատում են դասալիք լինել սեփական դասակարգից: Որևէ դասակարգի հզօրութեան իւրաքանչիւր աստիճանին անհրաժեշտօրէն համապատասխանում է որոշ վերաբերմունք դէպի հասարակական տարրերը, այնպէս որ նրա ոյժի մեծութիւնից կարելի է եզրակացնել նրա վերաբերմունքը դէպի ինքը և միւս դասակարգերը, և ընդհակառակը, նրա վերաբերմունքից կարելի է հետևեցնել, թէ նա ինչ հզօրութեան տէր է: Սոցիոլոգիական այս օրէնքի ճիշտ ըմբռնումը շատ բան հասկանալի է կացուցանում պատմութեան, ներքին քաղաքականութեան և գրականութեան մէջ:

*) Людвигъ Гумпловичъ. «Основы социологии» пер. подъ ред. В. Гессена, СПб, 1899, стр. 236.

**) Նոյնը, եր. 204.

Այժմ արդէն ժամանակ է հարցնելու. ինչպիսի վերաբերմունք կարող էր ցոյց տալ փողային տնտեսութեանն ու վաճառականութեանը հայ գիւղացին այն ժամանակ, երբ այդ տնտեսութիւնը թոյլ էր զարգացած, իսկ առևտրական դասակարգը դեռ շատ փոքր զօրութիւն ունէր. այն հայ գիւղացին, որի տնտեսութիւնը իրեն լիովին բաւարարութիւն էր տալիս, այսինքն այնքան տնտեսապէս անելանելի կացութեան մէջ չէր դրուած, որ այդ տնտեսութիւնից դուրս որոնումների ետևից ընկնէր:

Շատ հասկանալի է. փակ տնտեսութեան շրջանի հայ գիւղացին կարող էր միմիայն բացասաբար վերաբերուել փողային տնտեսութեանն ու վաճառական դասակարգին:

«Փողի բարաբեւթին էլ նալաթ, իրա կտրողին էլ էսօր ջէրդ լցնես, էգուց պէտք է մատդ լստես. Ոչ գիշերը քունդ ա տանում, ոչ ցերեկը զարարդ: Փորացաւ ընկածի պէս մարդ չի իմանում, թէ թիքէն ո՞ր կողմովն ա գնում: Փողը որ կայ, ձեռի կեխտ. էսօր կայ, էգուց Աստուծով մխիթարիս: Մեռնիս, պէտք է շներոց, գէլերոց ըլի. Թէկուզ փողի համն առած, թէկուզ իր միօր կերած, հէսաբը մէկ ա . . . : Ձէ, չէ, փողի սիքեն ճանաչողը ոչ հոգի ունի, ոչ հաւատ: Փող—հող մին ա: Չարգար Պ. որ շատ փող ունի, հէնց էն ա, ինձանից մէկ թիվ բարցրացել ա ու լաւ ապրում: Նրա քոռ աչքը գիտենայ: Շատ ֆիքր անելուցը երեսի կաշին գնացել, չոփ ա դառել, քամակն էկել, փորին դէմ առել, ատամները ցից—ցից մնացել, աչքերը կուլ գնացել, մէկ որ փչես հազար տեղ գունդ ու կծիկ կըլի. մէկ որ քթին հուպ տաս, հոգին էն սհաթը կտայ . . . : Թո՛ւհ, մարդ իրան հոգին պէտք է ծախի, որ փողին թամահ անի»^{*)}:

Թէև վաճառականութիւնը թոյլ է զարգացած և բնական տնտեսութիւնն էլ իւր բոլոր ոյժը դեռ պահպանում է, բայց արդէն զգացուում է առևտրականի ու երկրագործի շահերի հակադրութիւնը.—առևտրականը աշխատում է թանգ ծախել, իսկ գիւղացին՝ էժան գնել:

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 56—58.

«Ժողով առնելիս հօշատն ուզում ա, մէկ երկու շահի փող ենք դատել, էն էլ նա խլի»*) :

Փողային տնտեսութիւնը ատելի է գիւղացու համար նաեւ նրանով, որ քաղաքում ստեղծւում է իրերի այնպիսի դուրսութիւն, երբ այլ ևս հնարաւոր չէ գիւղի լիութիւնն ու առատածեփութիւնը :

«Քաղաք որ մտնում եմ, հէնց իմանաս, թէ աշխարհը սով ա ընկել, էլ ոչ խէր կայ, ոչ բարաքեաթ : Հացն ու ջուրն էլ, որ փողով ըլին ծախում ու առնում, էլ ում դուռը գնաս, ում ձեռք դէմ անես : Բաղի վախտ էլ տեսել եմ, որ դուքաններումը կիտուկ կիտուկ մանեթները, ոսկին ածած՝ ամեն փող համարելիս էնպէս գիտես, թէ փողատիրոնջ հողին հետն ա դուս գալիս, էնպէս են որթարթում իրանց խաղինի վերայ : Հէնց իմանաս, թէ առաջներիցը թե կառնի, կթռչի : Մէկ ձեռք դէմ արա, շան որդի ըլիմ, ոչ մէկ բուռը հողի արժանանամ, թէ սուտ ըլիմ ասում, Աստուած, երկինք, գետինք, ծով, ցամաք, — մէկ ծեղ էլ չեն տալ, որ աչքդ կոխես : Հազար տարի էլ, որ աղիղ սիրելու դռանն էլ չլինքք ծռես, կանգնիս, սովում եմ ունիս, հազար տարի անօթի փորով զկռտաս, մէկն էլ աքեղ տուն չի կանչիլ, մէկ սառը ջուր խմացնիլ**):

Չնայած երկրագործական կեանքի բոլոր ջատագովումներին, գիւղացին արդէն զգում է, որ իր կամքից անկախ մի վատ, չար բան է կատարւում, որ երանելի հին ժամանակը անցել է. թուում է, թէ, որ նրա խօսքերի մէջ ապագայի վերաբերմամբ յոռետեսութեան նշոյլներ կան :

«Է՛յ գիտի ժամանակ հա, ո՞վ էր տեսել կամ լսել աւալի սփթա էնպէս բաներ, դառն ու գէլն ի միասին արածում էին, հմիկ կովը վեր են քաշում, որ տեսնեն, թէ ետրաբ ֆորթ կոյ թէ չէ : Սատկած ձիու նալնի են

*) Վերք Հայաստ. եր. 58.

**) Նոյնը, եր. 57—58.

ման գալիս. էլ ում ասես դարդդ: Հէրը որդին չի ճանաչում, որդին՝ հօրը, ականքին՝ ականորը. լաւ ա, որ քարը քարի վրայ կանգնած մնում ա...» *)

Այդ նշան է, որ արդէն սկսում է իւր յաղթական ընթացքը առևտրականը. Այդ «երրորդ դասակարգն» է, որ իւր ապրանքով ու փողով քայքայելով ու խորտակելով հին նահապետական շէնքի հիմքերը՝ նոր կուլտուրայի սկիզբն է դնում:

IX.

Քիչ առաջ տեսանք, որ գիւղացիութիւնն ու հոգևորականութիւնը հանդէս էին գալիս, իբրև վաճառող ու գնող, հակադիր շահերով:

Իսկ ի՞նչ տնտեսական յարաբերութիւն կարող է լինել գիւղացիութեան ու հոգևորականութեան միջև:

Այն ժամանակ, երբ հոգևորականութիւնը ազնուականութեան պէս տէր էր ընդարձակ կալուածների, որոնցում բնակւում էին գիւղացիները, հոգևորականութեան ու գիւղացիութեան յարաբերութիւնը կալուածատիրոջ ու հողը մշակող աշխատաւորի յարաբերութիւն էր, որի ժամանակ նրանք հակադիր շահեր ունէին, ինչպէս հասարակ ազնուականն ու գիւղացին: Այն ժամանակ հոգևոր դասը այնպէս չէր ծանրացած գիւղացիութեան մէջքին:

Իսկ յետոյ, երբ հոգևորականութիւնը համարեա բոլորովին զրկուեց իւր հողային սեփականութիւնից և իւր ապրելու միջոցները իբրև եկեղեցական տուրքեր ձեռք էր բերում լոկ իւր կոչման շնորհիւ, — գիւղացիութիւնն էր գլխաւոր դասակարգը, որ պէտք է ապրելու միջոցներ մատակարարէր նրան: Իրերի այսպիսի դրութիւնը անշուշտ աւելի զգալի պիտի լինէր գիւղացու համար, սրանից պիտի առաջանար լարուած վերաբերմունք դէպի եկեղեցական դասը, որը առանց ֆիզիքական աշխատանք գործադրելու օգտուում էր նրա աշխատանքի արդիւնքներից:

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 58.

«Ինչ կուզէ ասեն,— դիտում է Աղասին կարգաւորներին մասին,— ես իմ կողմից գլխովը էնպէս եմ կարծում, նհախ տեղը՝ դատած մալը ուտելը ու դարտակ քնելը հարամ ա: Մարդ պէտք է ինքն էլ աշխատի, որ կերածը հալալ ըլի»^{*)}

«Բանը էն չի, որ մարդ ծէքը տալիս գնայ ժամը, մէկ երկու ծունր դնի, դուս գայ, մի քիչ գրին մտիկ անի, արըշտոտայ, քունը տանի, կակող բարձի վրայ, զույթուքի եօրդան դօշակում երկար ձգուի, ուտի, խմի, քէֆ անի, փորն ու գլուխը հաստացնի ու գայ մեր ջանին ընկնի, թէ ինչ որ դատել էք, էն էլ մեզ տուէք, որ տանենք, լաւ ուտենք, լաւ հագնենք, լաւ մաշենք, ձեզ համար ազօթք անենք: Ախպէր, բաբա, ջանըմ, գեօզըմ, ազօթք ունիս, քեզ համար պահի, քեզ հմար արա: Ի՞նչ ես տուել, որ մեզանից չես կարում ետ առնի... Քեահլան ձիու վրայ իրանք են նստում, իսա ու ղումաշ իրանց հագին ա, ղաբլու փլաւ ու հազար տեսակ անոշ կերակրներ, խմիչք իրանք գործ ածում, բանըդ կուշտն (մօտը) ընկած վախտը ուզում են գլուխդ վէր բերեն: Տօ հէնց փող պէտք է տամ, որ հոգիս դրախտ գնայ»^{**)}

Մեծ դժգոհութիւն է արտայայտուում նաև գիւղական քահանայի մասին խօսելիս:

«Ամէնը հօ ամէնը, իլահիմ մեր տէր Մարկոսը, որ առաւօտից մինչ ըրգուն փիլոնն ուսին քցած, փոխանը վեր քաշելով, հողաթափը ծփծփացնելով կամ քօշերը քստքստացնելով, քուցին քուցին անելով, մէկ դագանակ ձեռին, լոնդի (երկար) տէրոզորմէն շխշխկացնելով, քուշէքը չափելով, մէկ մեռել կամ կնուռը, շիլափլաւ կամ մատաղ պատահելիս մէկ էլ էն ես տեսնում, որ հազալով, փռչտալով, ոտին գլխին անելով, գոները ջարդելով, կոտորատելով, ափալ թափալ ներս ընկաւ, հոգէառ հրեշտակի պէս եկաւ, թունդրի զրաղը կտրեց, իրան իրան նստեց,

*) «Վէրք Հայաստանի», եր. 26.

**) Նոյնը, եր. 40—41.

արաղ մազա ուղեց, ու հէնց իմանաս, մեռելի կէս հոգին ինքն ա ուղում հանիւ Դեռ պատանը չկարած, չուացրած, չուտով թաղումելէքն ու կողոպուտն ա ուղում... Մէկ հացկերոյթ ըլլելիս սուփրի գլխին ինքն ա նստում, հինգ մարդի զդար հաց ուտում, տկի հոտն առնելիս փորը զըլուըլոց ընկնում: Տօ, քօ տունը չքանդուի, քօ տունը, հօ սոված չմեռար, այ խանի խարար, ի՞նչ էլաւ քեզ մարդի փորը հօ դժոխք չի, որ իրան ուտի: Սար ու ձոր տէրտէրի փոր, ի՞նչ զորդ են ասել է՞ն:*)

Սակայն չպէտք է կարծել, թէ գիւղացիութեան վերաբերմունքը կարող է սրանից շատ հեռու գնալ: Նրա բողոքը չէ ուղղուած այն գաղափարների դէմ, որոնց կրողն է հանդիսանում հոգևորականութիւնը: Ոչ, Այս կողմից գիւղացին հանդէս է գալիս չափազանց յետադէմ, նոյն իսկ ճգնապաշտ հայեացքներով:

Սեանու ճգնաւորներն են լաւ կարգաւոր, ի՞նչ խօսք ունիմ, բաժակի, մսի համ չեն տեսնում, հագածները բուրդ ա ու շալ, չոր գետնի վերայ են քնում, երեսներիցը լիս ա վէր թափում, տաս, էլի կօրհնեն, չտաս, էլի կօրհնեն, Մօտը մտած ժամանակը Աստուծոյ բան են խօսում, կնկայ երես տեսնելիս հօ՛ երկու վերստ ճամփայ են փախչում:**)

Գիւղացու՝ դէպի հոգևորականութիւնն ունեցած վերաբերմունքի բոլոր կողմերն սպառած չենք լինիլ, եթէ չաւելացնենք, թէ ի՞նչ կուլտուրական պահանջ ունի նա եկեղեցական դասից: Նրա պահանջն է — լինել ուսուցիչ եւ առաջնորդ երկրային կեանքում, որի փոխարէն գիւղացին պատրաստ է ամեն ինչ վճարել:

«Էրէխէք» չորան դառած ման են գալիս, նրանց դառ-դը չեն քաշում, որ մէկ այրբեն էլա, մէկ ճղի-բղի սովոր-ցնեն, հէնց իրանց ֆիքրն են քաշում: Էդպէս հօ չի ըլիլ:***)

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 25.

**) Նոյնը, եր. 40.

***) Նոյնը, եր. 25.

«Որդի, էրէխայ իշի պէս մենձանում են, նրանց հոգսը չեն քաշում, վարժատուն չեն բաց անում, չեն կարգացնում, հէնց ուզում են, թէ մեր գատածը խլեն»։*)

«Տօ փող էլ ուզես, կտամ, չունենամ—գլուխս կծախեմ, քեզ կպահեմ, թաք ըլի՝ էնպէս բան տես, որ խելքումս մտնի, իմ հաւարին հասնիս, էն ժամանակը հոգիս ուզես, քեզ թասիր չեմ անիլ, չեմ»։**)

«Թող ինձ կարգացնեն, որդուս ուսումն տան, մեզ ճամփայ շհանց տան, ճամփից, հաւատից չհանեն, սատանի փայ ըլիմ, մէկ բուռ հողի, մէկ գաղ կտաւի, ժամ, պաւարտգի հասրաթ, թէ աչքս ուզեն, չհանեմ, իրանց տամ, որդիս ուզեն, չմորթեմ, մատաղ անեմ»։***)

(շարունակելի)

Թ. Աւդալբէգեան

ԿԱՆՏԻ ԻՄԱՅԱԲԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

II. Քննական ներածութիւն

1. Ռացիօնալիզմի եւ էմպիրիզմի քննադատութիւնը.

Էմպիրիզմի եւ ռացիօնալիզմի ուրեմն եւ ընդհանրապէս Նախ-կանտեան փիլիսոփայութեան այս տրագիկ վախճանը մի րօպէ այն տպաւորութիւնը թողեց, որ փիլիսոփայութիւնն առհասարակ իւր գործը վերջացրել է, որ նա այժմ սոսկ պատմական նշանակութիւն ունի, ուստի այսուհետեւ մարդկային միտքը իւր հարցասիրութեան համար պիտի ապաստանի առանձին մասնագիտութիւններին եւ ոչ թէ այդպիսի մեծ եւ խաբուսիկ ցնորքի, որի անունն է փիլիսոփայութիւն. բաւական է թողնել, որ փիլիսոփայութիւնը

*) «Վերք Հայաստանի», եր. 44.

**) Նոյնը, եր. 25.

***) Նոյնը, եր. 42.